

CONTRIBUTION OF THE CLERGY TO ORGANISING THE ROMANIAN EDUCATION IN THE SOUTH OF THE DANUBE

Claudiu Cotan

Assoc. Prof. PhD. Habil., „Ovidius” University of Constanța

Abstract: Besides serving within their parishes, the Orthodox, Catholic, Protestant, as well as Muslim clergy got involved in creating and coordinating the schools in the Ottoman Empire, which functioned most times close to the holy places of worship. The promotion of the rights of the communities in minority in the 19th century brought about the emancipation of the education. Little by little the religious rights came to be observed by the Ottoman administration and by the Ecumenical Patriarchate which had to cede to the pressure of the Orthodox peoples of the Balkans. Thus, the education in the language of the communities in minorities have become a reality, even if the new states formed in the Southern Danubian space after the fall of the Ottoman Empire manifested obvious reticence to observe the social and cultural rights of these minorities. The Romanians of the Balkans have also come up such hardships. The Romanian population in majority in Dobrugea had to fight intensive fight for defending their rights during the Ottoman domination. I shall present in this study the role of the clergy in organising the Romanian education in the Balkans and in Dobrugea.

Keywords: education, clergy, minorities, schools, teachers, books, language

Reforma învățământului aprobată în timpul domniei lui Al. Ioan Cuza a schimbat major ideea de culturalizare a populației. România a fost printre primele țări din lume care a introdus învățământul primar gratuit și obligatoriu prin legea din 1864. Dacă legile învățământului au impus separarea școlii de Biserică, nu același lucru îl putem spune despre clericii ortodocși care au continuat să se implice în promovarea culturii în rândul credincioșilor lor prin susținerea locașurilor școlare și procurarea manualelor în limba română. Legai Instrucțiunii publice din 1864 oferea accesul la învățământ egal atât pentru băieți cât și pentru fete. Reforma începută în 1864 a fost continuată de ministrul Spiru Haret căruia i se datorează modernizarea și punerea pe baze noi a învățământului românesc la sfârșitul secolului al XIX-lea. Autoritățile românești s-au îngrijit și de situația învățământului românesc din teritoriile otomane sau din cele intrate în componența treptată a statelor balcanice. Nu de puține ori românii sud-dunăreni au fost nevoiți să îndure persecuții, cruzimea și discriminarea din partea populațiilor majoritare din Balcani și a regimurilor politice de la Atena, Sofia sau Belgrad care vedeau în ei o amenințare la adresa unității lor politice.

Într-o asemenea atmosferă tensionată, românii din sudul Dunării și-au dus propria luptă pentru dobândirea unor drepturi care să le garanteze păstrarea identității etnice și religioase. Despre aceștia scria la începutul secolului al XIX-lea, cu multă apreciere, călătorul J. C. Hobhouse: „Țăranii locuind în fiecare din aceste orașe (Marathon, Megara, Atena) formează o rasă deosebită de restul grecilor, fiind cu toții ocupați cu cultivarea pământului, conducând turmele sau tăind lemnul în munți; sunt de o fire puternică (...), purtarea lor fiind extrem de simplă. Se îmbracă cu lână albă ca cea a plugarilor greci, dar au pentru sărbători costume de o extremă strălucire. De credință ortodoxă, mulți intră în mănăstiri. Limba lor este un dialect al aceleia vorbită de albanezi în Epir. Țara locuită de vlahii de sud este formată din hotarele Macedoniei, Thessaliei și Epirului, cuprinzând Kastoria, Larisa, Farsala, Demetriada

și părțile de jos ale Thessaliei și văile Pindului, unde poporul este numit de greci cuțo-vlahi”. Hobhouse i-a auzit pe vlahi spunând: „Noi sentem de sangue rumena”¹.

După recunoașterea independenței Greciei, Poarta otomană a îmbunătățit situația supușilor ortodocși, cu scopul de a stopa o emigrație puternică a acestora spre teritoriile libere. Contrar vechilor obiceiuri, otomanii le-au permis să-și ridice noi lăcașuri de cult. Reșid-Pașa a contribuit personal la zidirea bisericii „Sfântul Dumitru” din Monastir, iar în 1835 turcii au participat la ridicarea bisericii „Sfântul Nicolae” din Krușevo. Autoritățile otomane liberale doreau instaurarea unei egalități între musulmani și creștini, principiu statuat la 18 februarie 1859, de un *Hatıhumayum* care deschidea perspectiva modernizării statului otoman.

Din punct de vedere religios, românii erau dependenți de Mitropolia de Ohrida, asimilată de Patriarhia Ecumenică în 1767, care avea episcopii la Moscopole, Kastoria, Grebena și Monastir. În Thessalia, românii balcanici se găseau sub jurisdicția mitropolitului de Larisa care avea episcopi la Scotusa, Gomfi, Târnovo și Trikala. Românii ocupau și ei funcții bisericești importante, mulți dintre ei având o cultură superioară. La Moscopole, până la distrugerea orașului de către turci, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, studiau numeroși români, greci și bulgari. În localitate erau peste 70 de biserici, o tipografie și o bibliotecă publică². Un învățat moscopolean pe nume Danilo tipărea în 1794 la Veneția (un alt centru al culturii grecești) lucrarea *Învățătura introducătoare*, un „lexicon tetragloson”: greacă, română, bulgară și albaneză.

Din păcate emigrarea multor aromâni în interes comercial a determinat o scădere a influenței lor în Balcani. O lovitură serioasă au primit și prin politica de deznaționalizare dusă de slavi și de greci. Grecizarea românilor s-a făcut în special prin propaganda panelenistică promovată de clerul grec, care a avut ca reprezentant zelos în această misiune pe călugărul neomartir Cosma din Etolia (†1777)³. În 1850, Patriarhia Ecumenică își extindea jurisdicția peste 108 eparhii, din care 86 erau mitropolii. Dintre acestea, 55 se găseau în Peninsula Balcanică. Autoritățile patriarhale controlau situația religioasă prin episcopii greci, care erau majoritari, și prin impunerea limbii grecești ca singură limbă de cult. Lupta pentru autodeterminare și independență națională a declanșat inevitabil conflicte cu Patriarhia Ecumenică. Sârbii, la rândul lor au dus o politică de asimilare și chiar de eliminare a românilor din Krajna și Crna Reka. Nici bulgarii nu au avut o atitudine mai îngăduitoare, căutând să nu recunoască existența unei minorități românești.

Un rol esențial în renașterea culturală a românilor balcanici l-au avut preoții T. Cavalioti și Constantin Ucuta, autori de lucrări în sprijinul păstrării limbii române și a identității etnice. Îi mai putem aminti pe doctorul Gheorghe Constantin Roja (1786-1846), prieten cu Petru Maior și adept al ideilor Școlii Ardelene, cu activitate la Budapesta, și pe Mihail Boiagi (1770-1843), un critic al dascălului grec Neofit Duca, care preda la Școala Domnească de la București și dorea generalizarea limbii grecești în spațiul sud-est european. Boiagi a publicat în 1843 *Gramatica aromână*, lucrare criticată de Patriarhia Ecumenică pentru că promova identitatea etnică a românilor balcanici. S-au mai remarcat D. Cazacovici și D. Bolintineanu, care, susținuți și de alți oameni de cultură, au pus în 1860 bazele unui „comitet macedonean”,

¹ Marcel Ciuntu, „Un călător englez în Orientul turc la începutul secolului al 19-lea: J.C. Hobhouse”, în *Revista istorică*, anul XXI, nr.1-3, 1935, pp. 63-77.

² Ion Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre*, București, 1904, p. 254.

³ Claudiu Cotan, „Religious education of Youth according to the Teaching of Saint Pious Neo-Martyr Cosma the Etolian”, în *Educația religioasă paradigm a identității naționale și dimensiune a culturii europene*, Edit. Risoprint, Cluj-Napoca, 2016, pp.97-105.

la care au aderat din 1863 C. A. Rosetti, C. Bolliac, C. Tell, I. Ghica, D. Brătianu, M. Kogălniceanu și V. A. Urechia. Comitetul a dat în 1863 o *Proclamație către aromânii din Albania, Epir, Tesalia și Macedonia*, prin care-i îndemna la păstrarea limbii și la întemeierea de școli și biserici, care erau păstrătoare ale identității etnice și religioase.

Criza orientală din 1875-1878 a produs mutații politice serioase în Balcani. Liderii aromâni, dar mai cu seamă ieromonahul Averghie și Apostol Mărgărit au intervenit pe lângă Poarta otomană pentru îmbunătățirea situației culturale și religioase a românilor. Ca rezultat, la 12 sept. 1878, marele vizir Savfet-Pașa a permis libera exercitare a serviciului religios și a învățământului în limba națională pentru locuitorii de etnie română din Imperiul otoman. Era o recunoaștere a românilor ca grup etnic distinct. Totuși, prima școală aromânească a fost deschisă încă din 1864 de către Dimitrie Atanasescu la Târnova, lângă Bitolia. Pentru predare erau folosite cărți didactice tipărite cu litere latine în limba aromână⁴. Ca reacție, episcopul grec Benedict de Bitolia i-a excomunicat pe românii care mergeau la școala lui Atanasescu. Persecuțiile îndreptate împotriva acestei școli au fost prezentate în ziarele din Constantinopol și chiar în presa străină. Cu toate greutățile, până în 1868 s-au deschis școli la Gopești, Avela, Vlahoclisura, Ohrida și Krușevo⁵. În 1875 erau deschise doar zece școli, opoziția grecilor fiind una deosebit de puternică. La înființarea școlilor au contribuit Apostol Mărgărit, D. Atanasescu, D. Cosmescu, Sterie Cionescu, Tului Tacit, dar și alți învățători. Fondurile au fost oferite de *Comitetul macedo-român din București*, dar și de Mitropolia din Iași⁶. Apostol Mărgărit a deschis școli la Avela (1867) și Vlahoclisura (1868), unde s-a lovit de opoziția episcopului Nichifor de Kastoria, care a solicitat sprijinul patriarhului ecumenic Sofronie pentru a bloca acțiunile aromânilor. Școala de la Veria a fost persecutată de episcopul grec, ca și cea de la Perivoli, excomunicată de episcopul de Volos. Elanul învățătorilor aromâni era însă greu de oprit. G. Tomara, care a deschis școala românească la Ohrida, a tradus Evangheliile și Apostolul în dialectul aromân.

Din 1868, aromânii încep să-și ridice și biserici proprii. Numeroșii aromâni din Krușevo și-au ridicat o catedrală la care au contribuit și musulmanii din regiune. Asemenea acțiuni au fost întâmpinate cu ostilitate de clerul grec și de Patriarhia Ecumenică. O acțiune asemănătoare desfășurată în Ohrida s-a lovit opoziția înverșunată a episcopului grec Meletie, care în 1868 a obținut de la autoritățile otomane arestarea fruntașilor orașului care contribuiseră la înființarea unei școli românești. Ordinul marelui vizir din 12 sept. 1878 a salvat școlile românești de la desființare. În 1878, Apostol Mărgărit a fost desemnat inspector al școlilor românești. Liderul aromânilor spera la păstrarea unei identități naționale în sudul Dunării. Printr-o activitate susținută, în perioada 1878-1890 au fost deschise în Balcani 24 de școli pentru români. Reacția Patriarhiei Ecumenice a fost rapidă, iar în 1882 patriarhul Ioachim al III-lea (1878-1884; 1901-1912) a cerut printr-o circulară ierarhilor greci din Epir și Macedonia să lupte împotriva preoților și școlilor aromânești. S-a interzis botezarea copiilor cu nume românești. Un scandal deosebit a avut loc la Gopești, unde episcopul grec a refuzat să sfințească biserica din localitate pentru că avea inscripții aromânești. Sub amenințarea mulțimii nemulțumită de atitudinea episcopului, biserica a fost totuși sfințită⁷.

După mai multe încercări de reorganizare a *Comitetului macedonean*, la 23 septembrie 1879, la Ateneul Român, sub președinția mitropolitului primat Calinic Miculescu (1875-1886), vechiul for s-a transformat în *Societatea de Cultură Macedoromână*. Mitropolitul Calinic a fost ales președinte al acestei societăți care treptat și-a extins activitatea în susținerea românilor

⁴ Teodor T. Burada, *Cercetări despre școlile românești din Turcia*, București, 1890, p.15.

⁵ Claudiu Cotan, *Românii balcanici*, în „Studii Teologice”, Seria a III-a, Anul IV, 2008, nr. 4, pp. 75-99.

⁶ Teodor T. Burada, *Cercetări despre școlile românești din Turcia*, p.16.

⁷ Ion Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre*, București, 1904, p. 286.

balcanici. Acest for urma să militeze pentru întemeierea unei episcopii românești în Balcani, care să fie subordonată canonic autorităților bisericești din România. *Societatea de Cultură Macedoromână* îi îndemna pe aromânii să susțină școlile și bisericile proprii. Patriarhia Ecumenică a reacționat, socotind întreaga chestiune drept un rezultat al propagandei românești. Implicarea României în „problema macedoneană” s-a făcut simțită prin deschiderea consulatelor de la Salonic, Monastir și Ianina.

Societatea de Cultură Macedoromână s-a reorganizat sub conducerea aromânului George Murnu (1868-1957), un istoric de mare valoare⁸. Cauza românilor balcanici era susținută și de numeroase publicații ca: *Macedonia* (1888-1889), *Pindul*, *Albumul macedoromân*, editat în 1880 de V. A. Urechia, *Foaie Macedoromână*, dar și de alte publicații. Statul român a susținut financiar câteva zeci de școli și biserici românești și aproximativ 60 de preoți și 70 de dascăli. Românii nu doreau acapararea de teritorii în sudul Dunării, ci doar respectarea unor drepturi care să le confere prezervarea identității etnice⁹.

Preluarea Dobrogei de către România în 1878 a schimbat și jurisdicția bisericească. Astfel, românii nu au mai permis mitropoliților Simeon de Varna și Grigorie de Rusciuc să viziteze părțile lor de eparhii care erau de acum în componența României. Prin prințul Dondukov-Korsakov, comisar imperial, Rusia l-a îndemnat pe exarhul Iosif să protesteze față de atitudinea românilor, dar fără succes. În Mangalia, preoților bulgari li s-a cerut să-l pomenească la Sfânta Liturghie pe Melchisedec Ștefănescu, episcopul locului, și nu pe Simeon de Varna. La Tulcea, preoții bulgari îl pomeneau pe mitropolitul Grigore de Rusciuc, iar episcopul Clement, vicarul acestuia la Tulcea, care a ajuns mai târziu mitropolit de Târnovo, a părăsit Dobrogea, socotind că românii vor să-i alunge pe bulgari din Dobrogea. Preluarea bisericească a Dobrogei de către Biserica Ortodoxă Română și a zonelor Piroț și Niș de către Biserica Ortodoxă Sârbă au fost considerate de ierarhia bulgară drept acte ilegale. Totuși, guvernul bulgar, dornic de a avea bune relații cu România, a îndemnat în 1886 Sfântul Sinod bulgar să felicite alegerea lui Iosif Gheorghian (1886-1893; 1896-1909), ca mitropolit primat al României. Totuși, cerințele românilor din Bulgaria de a avea școli și biserici cu slujbă în limba română au nemulțumit autoritățile și ierarhia bulgară. După asasinarea, în 1900, a liderului mișcării aromânilor, Ștefan Mihăileanu, relațiile româno-bulgare s-au tensionat. În Turtucaia, românii au fost alungați din biserică și s-a oprit slujirea în limba română. De asemenea, nu s-a permis românilor construirea unei noi biserici. După 1904, autoritățile române au pus problema ridicării unei biserici românești în Sofia, demers care s-a împlinit după Primul Război Mondial¹⁰.

Din punct de vedere bisericesc teritoriul Dobrogei s-a aflat, pe parcursul secolelor de stăpânire otomană, în subordinea mai multor mitropolii. Mitropolia Dristrei (vechiul Durostorum-Silistra din Bulgaria de astăzi), aflată sub oblăduirea Patriarhiei Ecumenice a păstorit pe ortodocșii dobrogeni mai multe secole. După ce Eparhia Buzăului a fost întemeiată în mod oficial de domnitorul Radu cel Mare, aceasta a primit jurisdicția peste patru județe care ajungeau până la Dunăre. Jurisdicția Episcopiei Buzăului a fost însă diminuată în timpul domniei lui Radu Vodă Paisie, fiul lui Radu cel Mare. Orașul a fost ocupat de turci în 1540, regiunea fiind transformată în raia din 1554 până la sfârșitul războiului ruso-turc din

⁸ Gh. Carageani, *Studii aromâne*, Edit. Fundației Culturale Române, București, 1999, p. 88; N.Ș. Tanașoca, „George Murnu – istoric al românilor de peste Dunăre”, în *G. Murnu. Studii privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, București, 1984, pp. 16-29.

⁹ Ilie Bărbulescu, *Românii față de sârbi și bulgari mai ales cu privire la chestiunea macedo-română*, București, 1905, p. 59.

¹⁰ Ivan Senegarov, „Relațiile dintre Biserica Bulgară și celelalte Biserici ortodoxe după declararea schismei”, în *Apostolul*, nr.13, 1929, p. 200; Paraschiv Angelescu, „Românii și bulgarii”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1934, pp. 659-663.

1828-1829. Aici a funcționat Mitropolia Proilaviei. Războiul din anii 1806-1812 a adus schimbări în viața bisericească din cele două principate intrate, prin guvernarea rusească, sub jurisdicția bisericească a mitropolitului Gavriil Bănulescu Bodoni, susținut cu putere de Sfântul Sinod de la Moscova. Mitropolitului Gavriil s-a axat pe reconstruirea vieții bisericești din Brăila, localitate atât de greu încercată de ocupația otomană, apoi de cea rusească. În 1813 Mitropolia Proilaviei s-a contopit cu aceea a Dristrei pentru o scurtă perioadă de timp (1813-1829), având și jurisdicția asupra întregului teritoriu dobrogean¹¹.

La 1829 Eparhia Proilaviei s-a desființat, ultimul mitropolit fiind Antim. S-a constituit în schimb o mitropolie cu sediul la Tulcea (1829-1878), cu jurisdicție asupra teritoriilor nord-dobrogene în timp ce Mitropolia de Dristra păstrea ținuturile din sud. Ambele se aflau sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice. Primul mitropolit de Tulcea a fost grecul Panaret, fost episcop al Eumeniei (în Anatolia). Românii dobrogeni doreau să aibe propriul episcop, dovadă fiind un document din 1873, emis de reprezentantul României la Tulcea, care pomenește de dobrogenii dispuși să revină sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice dacă aceasta le trimitea un episcop român¹². Considerată o eparhie românească, atât ea cât și bisericile care o compuneau au fost sprijinite permanent de către domnii români. Clerul și credincioșii eparhiei erau în mare parte români, de aceea limba în care se slujea în biserici era limba română. Stau măturie cărțile păstrate în biserici. Din 1878 Dobrogea a intrat în componența Eparhiei Dunării de Jos, înființată de Alexandru Ioan Cuza la 1864, cu sediul la Galați. În acel moment, statisticile arătau că în Dobrogea se găseau 117 biserici cu 151 de preoți, 4 diaconi și 117 cântăreți. Constanța avea doar două biserici și doi preoți în timp ce la Medgidia erau șapte biserici și șapte preoți, iar în districtul Silistra Nouă se găseau zece biserici cu nouă preoți.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și mai ales la începutul secolului următor, studierea limbii române în școlile din Principate s-a impus treptat. În plină epocă fanariotă s-au înființat școli pe lângă mănăstiri și a apărut ideea de învățământ elementar în târguri, orașe și sate. Învățământul elementar consta în deprinderea scrisului și cititului, prin folosirea ca material didactic a cărților bisericești, educatori fiind preoții, diaconii sau cântăreții de strană care îndeplineau o astfel de atribuție prin acceptarea unei salarizării minimale venită din partea comunităților¹³. Domnitorii din cele două principate românești insista acum asupra necesității înființării de școli. În aceste școli, care funcționau mai ales pe lângă biserici și mănăstiri, se preda limba română și gramatica acesteia, greaca și slavona, dar și noțiuni de aritmetică. Sunt atestate școli românești la București și Iași, dar și în târguri importante precum Buzău, Râmnic, Focșani. Mai mult, domnii români se preocupă acum de modul în care sunt pregătiți viitorii dascăli în Academiile domnești din București și Iași, de sursele de finanțare pentru plata acestora și mai ales de programele școlilor. În sarcina preoților, care plăteau un impozit special, a intrat obligativitatea plății dascălilor, în timp ce mitropolitul era dator să verifice programa și nivelul de cunoștințe atins de învățăcei. De beneficiile științei de carte trebuiau să beneficieze și elevii săraci din localitățile mai mici.

¹¹ Tudor Mateescu, *Les diocèses orthodoxes de la Dobroudja sous la domination ottomane*, în „Balkan Studies”, XIII, Thessaloniki, 1972, nr. 2, p. 287; Mircea Păcurariu, „Viața creștină și organizarea bisericească în ținutul Tomisului și Dunării de Jos de la începuturi până în anul 1864”, în *Arhiepiscopia Tomisului și Dunării de Jos în trecut și astăzi*, Galați, 1981, pp. 11-33; Mircea Păcurariu, „Scurt istoric al Mitropoliei Proilaviei (Brăila)”, în *Credință, istorie și cultură la Dunărea de Jos*, Galați, 2005, pp. 26-40.

¹² Tudor Mateescu, „Biserica Ortodoxă Română din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane (1417-1877)”, în *Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei*, Edit. Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Galați, 1987, p. 151-187.

¹³ Paul Cernovodeanu (coord.), *Istoria Românilor*, vol. VI, Românii între Europa clasică și Europa Luminilor (1711-1821), Cap. IX. Cultura și arta, Editura Enciclopedică, București, 2002, p. 739.

După anul 1878, învățământul dobrogean a luat un avânt deosebit, mai ales cel primar din mediul urban sau din cel rural. În doar patru ani nu mai exista comună urbană sau rurală fără o școală. Această dezvoltare a fost susținută de *Legea de organizare a provinciei*, promulgată în 1880, prin care se stabilea regimul excepțional al Dobrogei în cadrul statului român¹⁴. Noua provincie a fost cuprinsă în *Constituția României* abia în 1884, iar locuitorii ei au primit drepturi juridice egale în 1894, iar pe cele politice după adoptarea *Legii pentru acordarea drepturilor politice locuitorilor din județele Constanța și Tulcea* din 1909 și prin legile din 1910 și 1912.

Și în Dobrogea primele școli au luat ființă pe lângă biserici, cei care se ocupau cu pregătirea elevilor fiind dascălii, preoții și călugării. Se pare că prima școală de pe teritoriul Dobrogei despre care avem informații este cea a dascălului Ioan de la Cernavodă, pomenită pe la anul 1772¹⁵. Avem informații și despre școala din Turtucaia. Izvoarele documentare arată că, din 1774, au activat aici mai mulți dascăli. Pe la 1821 este amintit dascălul Pahomie Ștefan, venit din Țara Românească. În 1850, dascălul Ștefănașe îi învăța carte românească pe copii, iar duminica slujea în biserică¹⁶. Vechea școală a fost distrusă în războiul din 1877 de bombardamentele rusești. Școala din Turtucaia a devenit mixtă în 1881, aici funcționând și clase pentru fete îndrumate de Ana Petrescu. Această școală primară mixtă era subvenționată de statul român și făcea parte din rețeaua de școli românești care se găseau pe tot cuprinsul Peninsulei Balcanice. Localitățile Turtucaia și Silistra, unde se găseau comunități românești, au intrat în componența statului bulgar după 1878.

Școala din Silistra a fost un centru cultural apreciat despre care au scris mai mulți cărturari dobrogeni. Această școală era activă de la mijlocul secolului al XIX-lea. Pe paginile unui caiet care a aparținut dascălului Petrică Mihail se găsește însemnarea: „m-am tocmit la școală ca să învăț copiii carte românească”¹⁷. După moartea acestuia în 1859, misiunea sa a fost continuată de fiica sa, Despina Petrescu. Din 1861 școala din Silistra a fost condusă de fiul mai mare al dascălului Mihail, Costache Petrescu. Începând cu anul 1865, guvernul român trimitea la Silistra, dar și pentru școlile din zonă, câte 100 de exemplare din orice carte didactică. Cei mai buni elevi ai școlii din Silistra au fost trimiși la școli secundare din România, în special la cele din București¹⁸. Absolvenții Școlii Normale din București urmau să se întoarcă la sud de Dunăre și să deschidă școli noi pentru macedoromâni. Și școala din Silistra a fost frecventată de fete. Mulți dintre cei 80 de elevi ai școlii conduse de Costache Petrescu erau fii de preoți. Școala a fost însă închisă în 1878 când orașul a intrat în componența Bulgariei. Datorită eforturilor neobosite ale lui Costache Petrescu au fost înființate școli românești la Popina, Ostrov, Bugeac, Parachioi (Băneasa), Satu Nou (comuna Oltina), Beilic (sat Viile, comuna Oltina), Rasova, Cernavodă și Hârșova.

Dascălul Costache Petrescu a întocmit și un abecedar turco-român necesar pentru învățarea de către elevii români a limbii turce. Acest lucru era util pentru ușurarea comunicării cu autoritățile otomane. Cartea a fost tipărită cu ajutorul mitropolitului Grigore de la Silistra,

¹⁴ Nuredin Ibram, „Școli confesionale și ale comunităților din Dobrogea până la 1878”, în *Colegiul Pedagogic „Constantin Brătrescu”. Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, coordonatori Stoica Lascu și Constantin Vitanos, s. n., Constanța, 1993, pp. 50-57.

¹⁵ Dumitru Șopu, „Școli românești în Dobrogea până la 1878”, în Virgil Coman (coord.), *Dobrogea – model de conviețuire multiethnică și multiculturală*, Edit. Muntenia, Constanța, 2008, p. 96.

¹⁶ Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea românilor în Dobrogea*, s. n., București, 1979, p. 95

¹⁷ Ioan. N. Roman, *Pagini din istoria culturii românești în Dobrogea înainte de 1877*, Institutul de Arte Grafice „Victoria”, Constanța, 1920, p. 11.

¹⁸ Tudor Mateescu, *Documente din istoria Dobrogei*, București, 1975, p. 111.

în 1874, fiind singura de acest fel până în 1878¹⁹. La 12 octombrie 1870, același Costache Petrescu, a pus bazele *Societății române pentru cultură și limbă din Silistra*. Obiectivele societății constau în propagarea la sud de Dunăre a învățaturii în limba română cu sprijinul comunităților românești. Costache Petrescu și-a continuat activitatea didactică la Constanța, unde în 1879, a deschis prima școală românească din oraș. A murit în 1893, fiind trecut în rândul marilor creatori de școală românească în Dobrogea.

Funcționarea școlii din Cernavodă s-a datorat în mare parte efortului familiei Chirea, familie care a marcat istoria așezării începând cu jumătatea secolului al XIX-lea și care a dat României importanți oameni de cultură. Familia lui Dimitrie Chirea s-a stabilit la Rasova, venind din Ialomița pe la anul 1830. Dimitrie Chirea a fost cântărețul bisericesc și dascălul școlii din Rasova, acolo unde a învățat carte românească fiul său Dimitrie. La îndemnul mitropolitului Grigorie de Silistra, tânărul Dimitrie a fost trimis să-și completeze studiile la seminarul din Silistra, instituție aflată sub patronajul mitropolitului, și la o școală din Tulcea. În 1862 și-a început cariera didactică. Dimitrie Chirescu (1842-1890), după numele pe care și l-a luat în 1862, a primit o funcție similară celei de revizor școlar însărcinat cu bunul mers al școlilor românești din regiunea Silistra-Tulcea.

În anul 1871 a fost hirotonit de mitropolitul Grigore al Silistrei, pe seama bisericii din Rasova. Pe 14 mai 1872, preotul Dimitrie Chirescu a fost transferat la Cernavodă. Datorită sprijinului necondiționat acordat românilor și acțiunilor lor patriotice, preotul Chirescu a ajuns să fie considerat iredentist de către bulgari și greci. Dimitrie Chirescu a construit, cu sprijinul autorităților românești, primul local de școală românească la Cernavodă, cu patru clase pentru băieți și alte patru pentru fete.

Activitatea sa didactică s-a împletit cu cea de preot, între anii 1875-1878 fiind protoiereu al zonei de sud a Dobrogei. În 1879, datorită activității sale în slujba bisericii și școlii, episcopul Iosif Gherghian al Dunării de Jos, l-a instalat în funcția de protoiereu la Tulcea. Datorită unui conflict între autoritatea bisericească română și clerul grecesc și bulgar, sediul protoieriei s-a mutat la Cernavodă. În 1879, Chirescu a fost numit subprotoiereu al Constanței, protoiereu fiind Nicolae Rășcanu. Pentru meritele sale deosebite Dimitrie Chirescu a primit rangul de iconom stavrofor. Ca preot a fost respectat și iubit, chiar și către populația turcească care obișnuia să participe la slujbele de la sărbătorile mari când părintele Chirescu slujea și în limba turcă.

Învățătorul Dimitrie Chirescu a făcut parte din „*Societatea pentru cultura și limbă din Silistra*” a lui Costache Petrescu. El a înființat școala de la Cochirleni, în 1874, școala din Topalu, iar la Cernavodă a zidit casa parohială de la biserica Sfântul Nicolae, unde era preot, pe care a folosit-o drept școală²⁰. În 1890 când s-a pus piatra de temelie a podului de la Cernavodă, Dimitrie Chirescu a oficiat serviciul religios în prezența regelui care l-a felicitat pentru întreaga activitate și pentru discursul ținut cu acel prilej. A murit în același an, fiind înmormântat la Cernavodă, lângă altarul bisericii unde a slujit. Părintele Dimitrie Chirescu a fost tatăl marelui compozitor I. D. Chirescu (1889-1980).

Zona de nord a pământului dobrogean, sangiacul Tulcei, avea drept capitală orașul de la Dunăre. Efortul general de a crea școală românească în zona de nord a Dobrogei se leagă de numele arhimadritului Nifon Bălășescu, un ardelean fost profesor la Seminarul din București, care era impresionat de numărul mare de români ce se găseau în ținuturile

¹⁹ Vasile Helgiu, *Școala românească dobrogeană dela înființare până la 1938. Monografie*, Institutul de Arte Grafice „Albania”, Constanța, 1938, p. 36.

²⁰ Ioan I. Mușat, *Istoricul orașului Cernavodă*, Tipografia Viața literară, București, 1938, p. 51.

dobrogene. El a trecut Dunărea în 1870 după ce își făcuse un nume de bun pedagog în București, unde a activat dascăl și director de școală²¹.

În timpul episcopului Grigore Râmnicenul (1823-1828), la Mănăstirea Antim din București a funcționat o școală de cântăreți bisericești, dascăl fiind călugărul Ierotei. În fruntea acestei școli îl găsim în 1835 pe Nicolae Bălășescu. Școala a fost transformată, după adoptarea Regulamentului organic, în seminar teologic (1836-1839). După cutremurul din 1838, care a afectat mănăstirea și clădirea seminarului, dar și din cauza unor nereguli semnalate în funcționarea școlii, elevii seminarului au fost mutați la Mănăstirea Radu-Vodă. La Antim a continuat să funcționeze o școală de preoție pentru candidații căsătoriți. După plecarea din această școală, profesorul Nicolae a continuat să activeze la alte școli, pentru ca mai târziu să intre în monahism unde a primit numele de Nifon. După ce a ajuns la Tulcea, arhimadritul Nifon a obținut de la Ismail Bey, un vlah din Albania, pașă de Dobrogea, dreptul de a fi dascăl și director, putând începe organizarea școlilor primare românești²². Toleranța autorităților otomane a fost dovedită și de aprobarea sultanului Abdul Megid oferită românilor de a-și construi biserica din Cernavodă. Într-o scrisoare adresată lui George Barițiu în 1873, Nifon Bălășescu îl lauda pe învățatul pașă de Tulcea, despre care spunea că era tânăr și învățat și cu dragoste față de românii dobrogeni. Politica sa de toleranță s-a concretizat prin numirea cărturarului ardelean în fruntea școlilor românești din regiune și prin sprijinul acordat pentru întemeierea de școli în satele românești din Dobrogea²³.

Primul popas făcut de Nifon Bălășescu în Dobrogea a fost la Mănăstirea Cocoș. El a propus călugărilor să înființeze o școală la care să învețe copiii românilor din satele dimprejur. Călugării, majoritatea înrudiții cu ciobanii ardeleni, au refuzat pentru a nu strica liniștea mănăstirii. Mănăstirea Cocoș, situată în apropiere de Niculițel, își reluase viața monahală în 1833 prin strădania a trei călugări români în frunte cu starețul Visarion Ardelean, om învățat cu meșteșugul tiparului, care viețuise șapte ani la Muntele Athos. Biserica mănăstirii a fost ridicată la 1842, pe cheltuiala monahului Ignatie Irodeanu, dar s-a degradat repede. În 1846, sultanul Abdul Medjid a emis un firman prin care a aprobat repararea lăcașului pe vechea sa vatră²⁴. Când Arhimadritul Nifon a ajuns în această regiune, în mănăstire se găseau 44 de călugări. Unii dintre ei au părăsit mănăstirea și au devenit învățători, așa cum a fost cazul primilor învățători de la Niculițel. Copiii foloseau pentru instruire Ceaslovul și Psaltirea și învățau toate rugăciunile de folos²⁵.

În orașul Tulcea, Nifon Bălășescu i-a convins pe românii din oraș să înființeze o școală primară care s-a deschis în 1870. Școala a fost ridicată cu ajutorul ciobanilor ardeleni stabiliți în zonă. Arhimadritul Nifon i-a cerut episcopului Melchisedec Ștefănescu al Dunării de Jos, care avea sediul la Ismail, să trimită învățători la Tulcea. După 1860 au funcționat la Tulcea ca învățători: Ion Filofteiu, Constantin Andreian, seminarist din Brăila, și C. Costescu, absolvent al Seminarului de la Ismail. După anul 1876, statul român subvenționa cele două școli românești din Tulcea. Numele lui Nifon Bălășescu se leagă de înființarea sau de

²¹ Desa Stanca, „Nicolae Bălășescu și românii din Dobrogea în secolul al XIX-lea”, în *Revista română de istorie a cărții*, An 6, nr. 6 (2009), pp. 90-101; Gheorghe Nicolăiasa, „Câteva date despre Nifon Bălășescu”, în *Revista arhivelor*, Vol I, nr. 1-3 (1924, 1926), pp. 138-140; T. G. Bulat, „Nicolae, alias Nifon Bălășescu, profesor de teologie, călugăr chirovag”, în *Glasul Bisericii*, 1964, nr. 5-6, pp. 501-508.

²² Constantin Boncu, Natalia Boncu, *Constanța, contribuții la istoricul localității*, Edit. Litera, București, 1979, pp. 26-27.

²³ Mihai Albotă, *Învățămintul tulcean de la începuturi și până în anul 2007*, Edit. Școala XXI, Tulcea, 2008, p. 19.

²⁴ Laurențiu Mănăstireanu, *Viața religioasă în nordul Dobrogei (1878-1918)*, Edit. Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, p. 440.

²⁵ Vasile Helgiu, *Școala românească dobrogeană dela înființare până la 1938. Monografie*, p. 65.

consolidarea de școli românești în multe localități dobrogene²⁶. Ion Bănescu, primul revizor școlar de după 1879, a adus în Dobrogea învățători de înaltă ținută morală cărora le promitea, pe lângă salariul plătit și o bucată de pământ, autoritățile românești desfășurând o activă politică de împroprietărire a noilor veniți.

La Babadag, important centru administrativ și cultural al Dobrogei otomane, școala a fost înființată de arhimadritul Nifon Bălășescu, la scurt timp după cea de la Măcin. Măcinul și Babadagul erau așezări importante din punct de vedere economic. La Măcin era principalul port dobrogean prin care se exportau cerealele către Istanbul. Nifon Bălășescu a fost fondatorul școlii din Măcin, unde se dorea și funcționarea unui mic seminar care să-i pregătească pe viitorii preoți români sau a unei școli normale, care să-i instruiască pe institutorii români care urmau să predea la școlile din Dobrogea²⁷. Arhimadritul Nifon a murit la Văcăreni, în 1880. Alături de Costache Petrescu și Dimitrie Chirescu, arhimadritul Nifon Bălășescu încheie triada întemeietorilor de școală românească dobrogeană.

La Alibechioi (Izvoarele), în 1838, localnicii cereau episcopului grec aflat la Tulcea să îi ajute să deschidă o școală în localitate. Episcopul l-a însărcinat pe preotul Moscu să construiască o biserică în acest sat și să preia și rolul de învățător. În 1868 s-a încheiat construcția bisericii, iar în anii următori a fost ridicată și școala. La 1877, în Dobrogea existau cel puțin 70 de școli românești cu învățători veniți de peste Dunăre sau simpli știutori de carte. Într-un proces verbal din 8 martie 1891 întocmit de economul Gh. Rășcanu, protoiereul județului Tulcea, și semnat de către episcopul Partenie Clinceni, adresat primului-ministru, se vorbește, printre altele, și despre școala dobrogenă, despre necesitatea aducerii în provincia revenită la țară a unor învățători bine pregătiți²⁸. Instalarea unui număr tot mai mare de aromâni în Dobrogea a contribuit la consolidarea românismului și la întărirea toleranței interetnice²⁹.

Școlile dobrogene se confruntau cu lipsa manualelor școlare, deoarece în Dobrogea nu existau tipografii și nici librării din care să poată fi cumpărate. Din acest motiv dascălii foloseau cărțile bisericești. Excepție face școala de la Silistra al cărei nivel de educație era superior, comparabil cu cel al școlilor din Principate. Această situație s-a datorat zelului și muncii lui Costache Petrescu, un om dăruit misiunii didactice. Programa de învățământ din școlile dobrogene era identică cu cea din România, iar procedura de absolvire se desfășura la fel. Școlile dobrogene erau adesea inspectate de către autoritățile competente de la București, iar rapoartele acestora către Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice de la București erau ceva obișnuit după 1850. Așa se face că acest minister dispunea de date actualizate și realiza statistici concrete despre starea în care se găsea învățământul românesc din Dobrogea otomană.

Cele mai importante centre culturale românești ale Dobrogei otomane au fost Silistra, Turtucaia, Tulcea și Babadag, în care a existat și un învățământ românesc bine organizat³⁰. Pe lângă români, Dobrogea era locuită de un număr important de musulmani, greci, bulgari, germani și italieni. Orașele, Silistra și Babadag și-au îndeplinit și rolul de centre spirituale

²⁶ Constantin Cioroiu, Aurel Mocanu, *Cartea românească în Dobrogea înainte de 1877*, s. n., Constanța, 1978, p.9.

²⁷ Constantin Cioroiu, *Călători la Pontul Euxin*, Edit. Sport-turism, București, 1984, p. 248.

²⁸ Virgil Coman (coord.), *Dobrogea în arhivele românești. 1597-1989*, Edit. Etnologică, București, 2003, p. 166.

²⁹ Claudiu Cotan, „O pagină din istoria Dobrogei. Memoriile primarului George P. Gheorghiu” (A page of Dobrogea history. The Memoirs of mayor George P. Gheorghiu), în *Journal of Romanian Literary Studies* (JRLS), nr. 15/2018, pp. 114-126.

³⁰ Dumitru Șopu, „Școli românești în Dobrogea până la 1878”, în Virgil Coman (coord.), *Dobrogea – model de conviețuire multiethnică și multiculturală*, Edit. Muntenia, Constanța, 2008, pp. 95-102.

musulmane. Populația musulmană era îndrumată spiritual de ulemale, tinerii musulmani primind educație în geamii și în școli elementare, medii și superioare care se găseau lângă aceste sfinte locașuri. Acesta este model de funcționare al școlilor ridicate pe lângă lăcașul de cult, unde preotul este în același timp și profesor și om de cultură.

În secolul al XV-lea, învățământul public din Imperiul Otoman a fost reorganizat de marele vizir Mahmud-pașa, care a ierarhizat școlile în elementare, cu predarea principalelor noțiuni de cultură musulmană, școli de grad mediu și școli superioare. Această organizare s-a păstrat până la începutul secolului al XIX-lea, când sultanul Mahmud al II-lea (1808-1839), adept al modernizării, a reformat învățământul, dar medresele și seminariile au continuat să fie legate de religie și de locașurile de cult³¹. În preajma anului 1870 în Dobrogea existau 196 de moschei în orașe, târguri și sate, cu zeci de medrese (seminarii), gimnaziile și școli primare. În școlile mahomedane de nivel primar, instrucția școlară consta în deprinderea scrisului, cititului, în studierea unor metode de cultivare a pământului, în deprinderea grădinaritului, în cunoașterea unor norme alimentare, în știința creșterii oilor și vitelor, în însușirea unor practici de igienă corporală, a unor noțiuni de morală și, mai ales, în învățarea și comentarea Coranului și fixarea unor practici de cult. Adesea instrucția elevilor se desfășura în aer liber, în curtea geamiei sau în casa unui cetățean înstărit din localitate. Puținele școli erau clădiri de mici dimensiuni, cu o cameră sau două. Financiar, școlile erau întreținute de comunitățile locale care se implicau în construirea școlilor, în dotarea lor cu mobilier, în plata dascălilor și a imamului și în premiarea elevilor silitori³².

Cea mai importantă școală a etniei turco-tătare din Dobrogea, a fost Seminarul musulman din Medgidia, înființat inițial la Babadag (continuând tradiția medresei din 1610 sau pe cea a uneia mai vechi) în 1872, ca instituție confesională de stat. În medrese se studia mai ales teologia și filosofia islamică. După instalarea administrației românești în Dobrogea, seminarul a fost reînființat în 1889³³. În școală activau doi profesori, dintre care unul era director, iar cursurile se făceau numai dimineața, după prânz elevii putând frecventa școala primară publică pentru a absolvi și cele patru clase primare românești.

În afara școlilor primare, din 1859 a funcționat un gimnaziu pentru bulgarii la Tulcea, înființat de către profesorul Isrolsky și deschis pe lângă școala primară de la biserica Sfântul Gheorghe. În aceeași perioadă s-a deschis un curs asemănător la Babadag. Și comunitatea grecească din Tulcea a înființat o școală gimnazială, în 1865, după modelul celei bulgărești, unde puteau studia, alături de greci, și copiii de alte etnii care doreau să studieze limba greacă³⁴. În județul Constanța, școala primară greacă a fost înființată în 1858, iar cea bulgară în 1863. Școlile grecești erau și ele subvenționate de comunitatea greacă, o comunitate prosperă încă din timpul stăpânirii otomane.

Începând cu anul 1848, s-a înființat în Dobrogea o școală romano-catolică, iar în 1862 una protestantă. În secolele XVIII-XIX, în Muntenia și Moldova, funcționau școli etnice aparținând comunităților armenesti sau evreești, dar și școli confesionale protestante și catolice³⁵. Comunitatea germană a avut o școală primară la Constanța și 45 de școli rurale.

³¹ Adriana Cupcea (editor), *Turcii și tătarii din Dobrogea*, Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2015, p. 62.

³² Nuredin Ibram, *Comunitatea musulmană din Dobrogea, repere de viață spirituală*, Edit. Ex Ponto, Constanța, 1998, p. 148.

³³ Alexandru Alecu, „Istoricul Seminarului musulman din Medgidia, în „Analele Dobrogeil, An 9, vol 2, (1928), pp. 181-187.

³⁴ Robert Stănciugel, Liliana Monica Bălașa, *Dobrogea în secolele VII-XIX. Evoluție istorică*, Edit. D. C. Promotions, București, 2005, p. 229.

³⁵ Paul Cernovodeanu (coord.), *Istoria Românilor*, vol. VI, Români între Europa clasică și Europa Luminilor (1711-1821), Cap. IX. Cultura și arta, Editura Enciclopedică, București, 2002, pp. 758-759.

Sub stăpânirea otomană coloniștilor germani s-au bucurat de o serie de drepturi în ceea ce privește educația. Comunitățile germane își finanțau școlile și personalul didactic. Școala Evanghelică Germană din Constanța a fost înființată în 1892, fiind o școală particulară. Sophie Luther, proprietara Fabricii de bere din București, a finanțat construcția localului școlii. Dascălii acestei școli veneau din Germania³⁶. Directorul școlii era în același timp preotul evanghelic local, la început el fiind și dascălul elevilor. Școala Evanghelică Germană din Constanța a supraviețuit peste patru decenii, fiind desființată în 1941. Ea a pregătit de-a lungul timpului nu numai elevi de naționalitate germană, ci și români, tuci și greci. Datorită sistemului bine organizat și a calității cadrelor didactice, dar și a seriozității elevilor, instituția a fost, pe parcursul existenței sale, un reper al sistemului de învățământ dobrogean. Din nefericire statul roman n-a susținut consecvent această școală.

O școală confesională și profesională a fost și Școala de Adulți *Sfânta Ana* de la Mănăstirea Celic Dere, din județul Tulcea. În anul 1909 această școală avea trei secții: secția de pictură bisericească, secția țesătorie națională și o secție care se ocupa de confecționarea veșmintelor de cult. Cursurile școlii au fost urmate de călugărițe sau surori de mănăstire pe durata a șase sau patru ani³⁷. Prin această școală s-a dorit ca un număr cât mai mare de călugărițe să deprindă o meserie prin care să ajute la susținerea economică a mănăstirilor în care viețuiau.

O comunitate italiană s-a format în Dobrogea încă din Evul mediu, dar mulți italieni au venit în secolul al XIX-ea, fiind implicați în construcții și agricultură. Italienii au lucrat în carierele de piatră din zona Măcin, fiind cunoscuți ca pietrari iscusiți. Unii dintre ei au contribuit la amenajarea drumurilor dintre diferite localități dobrogene. Copiii acestora au urmat cursurile școlilor locale, poate chiar și pe cele ale școlilor românești acolo unde acestea existau.

Starea bună a sistemului de învățământ primar dobrogean este oglindită de statisticile din 1916 conform cărora în județul Constanța existau 161 de școli rurale și 20 de școli urbane cu un număr 11 412 de elevi și cu 305 cadre didactice. În același an, Tulcea avea 120 școli rurale și 18 urbane, cu 15 621 de elevi înscriși și 254 cadre didactice³⁸.

Constanța nu a avut o școală atestată până la 1878. Aici funcționa pe la 1880 o școală de adulți la care predă învățătorul Costache Petrescu. Prima școală a orașului Constanța a fost inaugurată în 1892. În deceniile care au urmat unirii Dobrogei cu România, o problemă stringentă a învățământului primar dobrogean a fost aceea a lipsei învățătorilor calificați. Se împunea înființarea la Constanța a unei școli normale care să pregătească personalul didactic necesar, o școală pentru care a militat primul revizor școlar al Dobrogei, Ioan Bănescu, absolvent al Acedemiei Mihăilene de la Iași, considerat întemeietorul învățământului dobrogean modern. Atât la Constanța, cât și la Tulcea s-au ridicat primele licee. La Tulcea, Liceul *Principele Carol* a fost prima instituție de învățământ secundar a Dobrogei. Dar cea mai importantă instituție dobrogeană de acest fel a fost Liceul *Mircea cel Bătrân* din Constanța.

BIBLIOGRAPHY

³⁶ Josef Sallanz, „Învățământul la germanii dobrogeni. Cerințe și realitate”, în Virgil Coman, Luminița Stelian, Nicoleta Paraschiv (coordonatori), *Profesor Universitar Valentin Ciorbea la 70 de ani. O viață în slujba muzei Clio*, Edit. Etnologică, București, 2016, pp. 273-282.

³⁷ Nuredin Ibram, „Școli confesionale și ale comunităților din Dobrogea până la 1878”, p. 53.

³⁸ Daniela Dănilă, *Învățământul românesc la sud de Dunăre, în secolul al XIX-lea*, teză de doctorat, Facultatea de Teologie din Constanța, 2019, p. 126.

Albotă, Mihai, *Învățământul tulcean de la începuturi și până în anul 2007*, Edit. Școala XXI, Tulcea, 2008.

Alecu, Alexandru, „Istoricul Seminarului musulman din Medgidia, în „Analele Dobrogeil, An 9, vol 2, (1928), pp. 181-187.

Angelescu, Paraschiv, „Românii și bulgarii”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1934, pp. 659-663.

Arginteanu, Ion, *Istoria românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre*, București, 1904.

Bărbulescu, Ilie, *Românii față de sârbi și bulgari mai ales cu privire la chestiunea macedo-română*, București, 1905.

Boncu, Constantin, Boncu, Natalia, *Constanța, contribuții la istoricul localității*, Edit. Litera, București, 1979.

Bulat, T. G., „Nicolae, alias Nifon Bălășescu, profesor de teologie, călugăr *chirovag*”, în *Glasy Bisericii*, 1964, nr. 5-6, pp. 501-508.

Burada, T. Teodor, *Cercetări despre școlile românești din Turcia*, București, 1890.

Carageani, Gh., *Studii aromâne*, Edit. Fundației Culturale Române, București, 1999.

Cernovodeanu, Paul (coord.), *Istoria Românilor*, vol. VI, Români între Europa clasică și Europa Luminilor (1711-1821), Cap. IX. Cultura și arta, Editura Enciclopedică, București, 2002.

Cioroiu, Constantin, Mocanu, Aurel, *Cartea românească în Dobrogea înainte de 1877*, s. n., Constanța, 1978. Cioroiu, Constantin, *Călători la Pontul Euxin*, Edit. Sport-turism, București, 1984.

Ciuntu, Marcel, „Un călător englez în Orientul turc la începutul secolului al 19-lea: J.C. Hobhouse”, în *Revista istorică*, anul XXI, nr.1-3, 1935, pp. 63-77.

Coman, Virgil (coord.), *Dobrogea în arhivele românești. 1597-1989*, Edit. Etnologică, București, 2003.

Cotan, Claudiu, *Românii balcanici*, în „Studii Teologice”, Seria a III-a, Anul IV, 2008, nr. 4, pp. 75-99.

Cotan Claudiu, „Religious education of Youth according to the Teaching of Saint Pious Neo-Martyr Cosma the Etolian”, în *Educația religioasă paradigm a identității naționale și dimensiune a culturii europene*, Edit. Risoprint, Cluj-Napoca, 2016, pp.97-105.

Cotan, Claudiu, „O pagină din istoria Dobrogei. Memoriile primarului George P. Gheorghiu” (A page of Dobrogea history. The Memoirs of mayor George P. Gheorghiu), în *Journal of Romanian Literary Studies (JRLS)*, nr. 15/2018, pp. 114-126.

Cupcea, Adriana (editor), *Turcii și tătarii din Dobrogea*, Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2015.

Dănilă, Daniela, *Învățământul românesc la sud de Dunăre, în secolul al XIX-lea*, teză de doctorat, Facultatea de Teologie din Constanța, 2019.

Helgiu, Vasile, *Școala românească dobrogeană dela înființare până la 1938. Monografie*, Institutul de Arte Grafice „Albania”, Constanța, 1938.

Ibram, Nuredin, „Școli confesionale și ale comunităților din Dobrogea până la 1878”, în *Colegiul Pedagogic „Constantin Brătescu”*. Valori ale civilizației românești în Dobrogea, coordonatori Stoica Lascu și Constantin Vitanos, s. n., Constanța, 1993, pp. 50-57.

Ibram, Nuredin, *Comunitatea musulmană din Dobrogea, repere de viață spirituală*, Edit. Ex Ponto, Constanța, 1998.

Mateescu, Tudor, *Documente din istoria Dobrogei*, București, 1975.

Mateescu, Tudor, *Les diocèses orthodoxes de la Dobroudja sous la domination ottomane*, în „Balkan Studies”, XIII, Thessaloniki, 1972, nr. 2, p. 287-293.

Mateescu, Tudor, „Biserica Ortodoxă Română din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane (1417-1877)”, în *Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei*, Edit. Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Galați, 1987, p. 151-187.

Mateescu, Tudor, *Permanența și continuitatea românilor în Dobrogea*, s. n., București, 1979.

Mănăstireanu, Laurențiu, *Viața religioasă în nordul Dobrogei (1878-1918)*, Edit. Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015.

Mușat, I. Ioan, *Istoricul orașului Cernavodă*, Tipografia Viața literară, București, 1938.

Nicolăiasa, Gheorghe, „Câteva date despre Nifon Bălășescu”, în *Revista arhivelor*, Vol I, nr. 1-3 (1924, 1926), pp. 138-140.

Păcurariu, Mircea, „Viața creștină și organizarea bisericească în ținutul Tomisului și Dunării de Jos de la începuturi până în anul 1864”, în *Arhiepiscopia Tomisului și Dunării de Jos în trecut și astăzi*, Galați, 1981, pp. 11-33; Păcurariu, Mircea, „Scurt istoric al Mitropoliei Proilaviei (Brăila)”, în *Credință, istorie și cultură la Dunărea de Jos*, Galați, 2005, pp. 26-40.

Roman, N. Ioan, *Pagini din istoria culturii românești în Dobrogea înainte de 1877*, Institutul de Arte Grafice „Victoria”, Constanța, 1920.

Sallanz, Josef, „Învățământul la germanii dobrogeni. Cerințe și realitate”, în Virgil Coman, Luminița Stelian, Nicoleta Paraschiv (coordonatori), *Profesor Universitar Valentin Ciorbea la 70 de ani. O viață în slujba muzei Clio*, Edit. Etnologică, București, 2016, pp. 273-282.

Senegarov, Ivan, „Relațiile dintre Biserica Bulgară și celelalte Biserici ortodoxe după declararea schismei”, în *Apostolul*, nr.13, 1929, p. 200-207.

Stanca, Desa, „Nicolae Bălășescu și românii din Dobrogea în secolul al XIX-lea”, în *Revista română de istorie a cărții*, An 6, nr. 6 (2009), pp. 90-101.

Stănciugel, Robert, Bălașa, Liliana Monica, *Dobrogea în secolele VII-XIX. Evoluție istorică*, Edit. D. C. Promotions, București, 2005.

Șopu, Dumitru, „Școli românești în Dobrogea până la 1878”, în Virgil Coman (coord.), *Dobrogea – model de conviețuire multietnică și multiculturală*, Edit. Muntenia, Constanța, 2008, pp. 95-102.

Tanașoca, N. Ș., „George Murnu – istoric al românilor de peste Dunăre”, în *G. Murnu. Studii privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, București, 1984, pp. 16-29.